

Joanna Dębowska-Ludwin
<http://orcid.org/0000-0001-6904-910X>
Uniwersytet Jagielloński
joanna.debowska-ludwin@uj.edu.pl
DOI: 10.35765/pk.2022.3702.07

Champollion, kamień z Rosetty i refleksja na ich temat na światowych znaczkach pocztowych

STRESZCZENIE

W roku 2022 przypada dwusetna rocznica wielkiego odkrycia, jakim było odczytanie egipskich hieroglifów przez francuskiego badacza Jeana-François Champolliona. Jego propozycja przyniosła głośny odzew wśród współczesnych mu naukowców, ale wzbudziła także żywe zainteresowanie opinii publicznej, już wcześniej ogarniętej falą egiptomanii. I chociaż badacze dyskutowali nad odczytaniem hieroglifów przez kolejne 70 lat, dopóki oficjalnie nie uznano poprawności systemu Champolliona, szerokie grono amatorów z radością powitało nowy rozdział w kontaktach kultury starożytnego Egiptu i nowoczesnego świata. To wyjątkowe zainteresowanie znalazło nieoczekiwany wyraz, kiedy badacz i zabytek zaczęli się pojawiać na nowym wynalazku, jakim był znaczek pocztowy. W tekście przedstawiono postać Champolliona, słynny kamień oraz krótką historię znaczka pocztowego, by następnie zaprezentować zestaw walorów wyemitowanych przez różne państwa świata, co dowodzi ciągle żywego zainteresowania starożytnym Egiptem we współczesnej kulturze masowej.

SŁOWA KLUCZE: egiptologia, egiptomania, kamień z Rosetty, znaczek pocztowy, filatelistyka

ABSTRACT

Champollion, the Rosetta Stone and Their Reflection on the World's Postage Stamps

In 2022, we are celebrating the bicentenary of a great discovery, when a French scholar, Jean-François Champollion, proudly announced his decipherment of Egyptian hieroglyphs. Champollion's proposal echoed loudly in the academic community but also aroused public interest already seized by Egyptomania. And although scholars discussed the decipherment for the following 70 years until it was officially acknowledged, the wide public was happy with a new

Sugerowane cytowanie: Dębowska-Ludwin, J. (2022). Champollion, kamień z Rosetty i refleksja na ich temat na światowych znaczkach pocztowych. © ⓘ *Perspektywy Kultury*, 2(37), ss. 69–88. DOI: 10.35765/pk.2022.3702.07.

Nadesłano: 31.03.2022

Zaakceptowano: 26.05.2022

chapter the in cross-cultural contacts between the Ancient Egyptian and modern societies. This special interest found its reflection in a rather unexpected way when Champollion and the Rosetta Stone started to appear on a new invention: postage stamps. This text recalls the figure of the researcher, the famous stone and the invention of the postage stamp to finally discuss a variety of stamps issued by many countries worldwide to demonstrate that even modern people, not related to Egyptological studies, have kept an interest in the Ancient Egyptian culture.

KEYWORDS: Egyptology, Egyptomania, the Rosetta Stone, postage stamp, philately

W roku 2022 przypada dwusetna rocznica wielkiego odkrycia, uznawanego za najważniejszy moment w wyodrębnieniu się egiptologii jako samodzielnej dyscypliny nauki. To właśnie 200 lat temu młody francuski badacz Jean-François Champollion z dumą ogłosił odczytanie egipskich hieroglifów, zamykając tym samym długi i emocjonujący wyścig, który rozpoczął się wraz z odkryciem słynnego kamienia z Rosetty w 1799 r. Co zrozumiałe, propozycja Champolliona odbiła się szerokim echem we współczesnym mu świecie nauki, ale wzbudziła także żywe emocje sporej części społeczeństwa, które mimo że nie prowadziło własnych badań, było już ogarnięte falą fascynacji starożytnym Egiptem znaną jako egiptomania. I chociaż specjaliści oraz ci, którzy za specjalistów tylko się uważali (Majewska, 1974; Śliwa, 1996; 2020), dyskutowali nad odczytaniem hieroglifów jeszcze przez ponad 70 lat, dopóki spór nie został ostatecznie rozstrzygnięty na korzyść Champolliona, szerokie grono miłośników starożytnego Egiptu z radością powitało otwierający się właśnie nowy rozdział w kontaktach dwóch kultur rozdzielonych poprzez 2000 lat historii. To powszechne zainteresowanie znalazło swoje ujście w dość niespotykanej postaci, gdy Champollion i kamień z Rosetty zaczęli się pojawiać na nowym dziewiętnastowiecznym wynalazku, czyli znaczku pocztowym. Emisje z różnych krajów i terytoriów całego świata poświadczają, że zarówno odkrycie, jak i sam odkrywca na stałe weszli w krąg współczesnej kultury popularnej.

Poniższe rozważania skupiają się wokół trzech głównych punktów, a są nimi Champollion, czyli naukowiec, który jako pierwszy ogłosił rozwikłanie zagadki egipskich hieroglifów, kamień z Rosetty, czyli zabytek, który stał się kluczem do tego odkrycia, oraz znaczek pocztowy – dziewiętnastowieczny wynalazek, który dzięki swej powszechności stał się medium upamiętniania różnorodnych wydarzeń z bieżącej historii świata. Warto więc poświęcić im nieco więcej uwagi, zanim zostaną omówione konkretne przykłady znaczków pocztowych z motywem nawiązującym do wielkiego odkrycia z 1822 r.

Odkrywca

Jean-François Champollion urodził się w 1790 r. w Figeac, we francuskim regionie Midi-Pyrénées. Najwcześniejsze dzieciństwo spędził w domu rodzinnym w otoczeniu ksiązek, które jego ojciec, dawniej właściciel prosperującej księgarni, ukrył na czas szalejącej wtedy rewolucji. Najważniejszą jednak osobą dla edukacji i późniejszej kariery Champolliona był jego starszy brat Jacques-Joseph, podpisujący się Champollion-Figeac dla odróżnienia od młodszego Champolliona *le jeune*, czyli „młodego”. To właśnie Jacques-Joseph był pierwszym nauczycielem, doradcą, opiekunem oraz redaktorem prac swego przedwcześnie zmarłego brata (Robinson, 2016, s. 40–57).

Champollion był wybitnie uzdolnionym lingwistą, historykiem i archeologiem. Licznie zachowane listy (Champollion, 1984; Champollion i Champollion, 2021) są dziś dla nas ilustracją jego pomysłów, pasji, ale też trudnego charakteru: bezpośredniego, dumnego, pewnego siebie, czasami bezczelnego. Champollion studiował wszystkie dostępne mu języki starożytne i orientalne, a jego niezwykle talent objawił się już w wieku sześciu lat, gdy sam nauczył się czytać. W szkole w Grenoble był doskonałym uczniem, jeśli chodziło o historię, geografę i języki, natomiast bardzo słabym z przedmiotów ścisłych. W 1807 r. przeniósł się do Paryża, aby tam kontynuować naukę pod kierunkiem Silvestre’a de Sacy, czołowego orientalisty tych czasów, a później także swego wielkiego adwersarza. Mniej więcej w tym czasie Champollion zrobił pierwsze podejście do rozszyfrowania kamienia z Rosetty, ale utknął na błędnych założeniach wstępnych i porzucił dalsze prace aż do 1814 r.

Od badań nad kamieniem odciągnęła go polityka, kiedy żywo zaangażował się w 100 dni Napoleona, którego przegrana dla Champolliona skończyła się 18-miesięcznym aresztem domowym w Figeac. Był to dla niego trudny czas, pełen nieporozumień rodzinnych, który paradoksalnie dał mu możliwość wytchnienia przed dalszą pracą nad swą *idée fixe*. W okresie pomiędzy 1817 a 1821 r. Champollion powrócił do Grenoble, gdzie problemy finansowe zmusiły go do przyjęcia znienawidzonej przez niego posady nauczyciela, ale udało mu się także poślubić Rosine Blanc, z którą doczekał się jedynej córki Zoraïdy (Meyerson, 2015, s. 170–189).

Niepokorna natura i burzliwa polityka tamtych czasów ponownie zmusiły Champolliona do wielkiej zmiany, kiedy w 1821 r. zdecydował się powrócić do Paryża. Pozbawiony jakichkolwiek przychodów, uzależniony od hojności swego starszego brata, Champollion podjął ostatnią próbę odczytania hieroglifów. Jego metoda polegała na porównaniu inskrypcji z kamienia z Rosetty z innymi dostępnymi zapisami, zwłaszcza zawierającymi imiona obwiedzione kartuszami, czyli wydłużonymi

owalami – zawiązanymi na końcu pętlami sznura, zawierającymi imiona królewskie. Przełom przyszedł już wkrótce. Ogłosił wtedy *Lettre à M. Dacier...* z ułożonym przez siebie alfabetem hieroglificznym (Champollion, 1822), zawierający przełomowy zestaw spostrzeżeń na temat pisma starożytnych Egipcjan, który jednak nie pozwalał jeszcze na swobodne czytanie większości staroegipskich inskrypcji. Wkrótce sprecyzował swoje obserwacje w słynnym *Précis du système...* (Champollion, 1824), gdzie zauważył, że pismo hieroglificzne musi mieć generalny komponent fonetyczny wyrażany przez grupę ok. 20 wartości fonetycznych, każdy reprezentowany przez kilka znaków, oraz setki znaków o funkcji piktograficznej, ideograficznej i determinatywnej. I chociaż jest prawdopodobne, że Champollion mógł się zainspirować artykułem opublikowanym w *Encyklopedii Britannica* przez brytyjskiego badacza, Thomasa Younga (1819), który w latach 1814–1819 także głowił się nad zagadnieniem odczytania hieroglifów, to w swojej późniejszej pracy, prowadzącej do faktycznego złamania starożytnego egipskiego kodu, posługiwał się w pełni oryginalną, autorską metodą.

W poszukiwaniu materiałów porównawczych Champollion wyjechał do Italii, gdzie traktowano go inaczej niż we Francji – był witany jak prawdziwy celebryta. W tokańskim Livorno spotkał Ippolito Roselliniego, swojego ucznia, przyjaciela i towarzysza podróży do Egiptu, którą wspólnie zaplanowali i doprowadzili do skutku w 1828 r. (Champollion, 2019). Podczas 18 miesięcy spędzonych w Egipcie Champollion odwiedził wiele stanowisk od nadmorskiej Aleksandrii po nubijską Wadi Halfa. W każdym historycznym miejscu robił setki notatek, rysunków, planów, kopiował inskrypcje hieroglificzne często z narażeniem zdrowia i ignorując postępujący artretyzm. Jego rysunki (Champollion, 1835–1845) powiększyły katalog oryginalnych egipskich dzieł, bardzo ważny dla dalszych studiów nad językiem i kulturą starożytnego Egiptu, ale też są często unikatową dokumentacją zabytków, które nie dotrwały do naszych czasów.

Champollion został zapamiętany jako odkrywca kodu do egipskich hieroglifów, chociaż nie był ani pierwszym, ani nawet ostatnim badaczem tego tematu. Przyjmuje się bowiem, że względną sprawność filologiczną w czytaniu hieroglifów osiągnięto dopiero mniej więcej w połowie XIX stulecia (zob. np.: Vercoutter, 1992; Thuault, 2022). Niemniej jednak osiągnięcia Champolliona są znacząco większe. Będąc głęboko zainteresowany językiem starożytnych Egipcjan, nawet na łożu śmierci kontynuował prace nad gramatyką i słownikiem, które już pośmiertnie zostały opublikowane przez jego brata (Champollion, 1836; 1841–1843). Biegłość w języku i zainteresowanie kulturą egipską (Champollion, 1823–1825) dały podstawę do stworzenia nowej nauki, jaką jest egiptologia, a kiedy w 1826 r. Champollion został nominowany kuratorem kolekcji

egipskiej w Luwrze, użył osobistych kontaktów, aby sfinalizować sprowadzenie do Paryża wyjątkowej kolekcji Henry’ego Salta. To właśnie pomysły i wiedza Champolliona położyły podwaliny pod jedną z największych światowych kolekcji sztuki egipskiej i w pewnym stopniu ciągle wpływają na nasz współczesny kontakt ze starożytnymi Egipcjanami. Wreszcie, w uznaniu zasług w 1830 r. Champollion został wybrany członkiem prestiżowej Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, a w kolejnym roku objął stworzoną dla niego katedrę egiptologii w Collège de France, stając się tym samym pierwszym w historii profesorem egiptologii. Niestety, pogarszający się stan zdrowia pozwolił mu wygłosić zaledwie kilka wykładów, po czym zmarł w Paryżu w 1832 r. prawdopodobnie na udar. Pochowano go na paryskim cmentarzu Père-Lachaise, gdzie do dziś miejsce jego pochówku znaczy kamień nagrobny w kształcie obelisku. Także dwie miejscowości, z którymi był związany za życia – jego rodzinne Figeac i Vif, gdzie często odwiedzał swego brata, otworzyły muzea opowiadające historię obu braci Champollionów, odczytania hieroglifów i innych starożytnych pism. Licznie prowadzone tam lekcje muzealne nieustannie powiększają grono młodych adeptów egiptologii i utrwalają pamięć o genialnym Champollionie i jego odkryciu. Warto też nadmienić, że w Muzeum Champolliona i Pism Świata w Figeac w 2014 r. z okazji regionalnego kongresu filatelistycznego gościła wystawa *L’Histoire Extraordinaire de la Poste* poświęcona historii poczty francuskiej, prezentująca także matryce do druku francuskich znaczków z motywem Champolliona i znajdującej się na tyłach muzeum repliki kamienia z Rosetty (Musées Occitanie, 2014).

Klucz do zagadki

Zabytek znany pod nazwą kamienia z Rosetty zdobi dziś wejście do galerii rzeźby egipskiej w londyńskim British Museum, będąc równocześnie jednym z najlepiej rozpoznawalnych i najczęściej oglądanych obiektów z tej kolekcji (nr katalogowy EA24, szczegółowe opracowanie zabytku zob. Parkinson, 2005). Ta mierząca dziś 112,3 x 75,7 cm oraz 28,4 cm grubości i ważąca ok. 762 kg płyta czarnego granodiorytu powstała w 196 r. p.n.e. dla upamiętnienia i rozpropagowania uwiecznionego na nim dokumentu, tzw. dekretu memfickiego. Ten niezwykle ciekawy dla studiów nad polityczną historią Egiptu ptolemejskiego dokument został zredagowany przez synod kapłanów egipskich obradujących w Memfis, sławiący Ptolemeusza V Epifanesa, panującego w latach 204–180 p.n.e., za doznane dobrodziejstwa i przyznane przywileje (Valbelle i Leclant, 1999). Tekst dekretu zapisano w ptolemejskiej wersji egipskiego języka

neoklasycznego, egipskim demotycznym i grece w trzech pismach: hieroglificznym, demotycznym (czyli uproszczonej, „ludowej” formie hieroglifów) i greckim. Do naszych czasów zachowało się 14 linii tekstu hieroglificznego, 32 demotycznego i 54 greckiego, z czego jedynie partia demotyczna jest w znaczącej części nieuszkodzona. Nie ma absolutnej pewności, który z wariantów językowych dekretu memfickiego powstał jako pierwszy, chociaż drobiazgową analizę tekstu sugeruje, że podstawą był tekst demotyczny, przetłumaczony na grekę i wreszcie na tekst hieroglificzny (Andrews, 1998, s. 23). Ciekawe, że słynny kamień z Rosetty był tylko jedną z licznych kopii zamieszczonego na nim dokumentu, który (co zostało zawarte w jego ostatnim paragrafie) miał być wystawiony na widok publiczny obok przedstawienia sławionego władcy we wszystkich egipskich świątyniach pierwszej, drugiej i trzeciej klasy (Andrews, 1998, s. 28). Do dzisiaj znamy dwie inne, choć nieco młodsze jego kopie: jedną odkrytą w starożytnym Hermopolis Parva, a drugą wrytą na ścianach świątyni Izidy na File (Andrews, 1998, s. 13).

Sam moment odkrycia kamienia z Rosetty nie został szczegółowo zapamiętany. Wiąże się ze słynną wyprawą Napoleona do Egiptu, która jest jedną z niewielu znanych historii klęsk militarnych, będących jednocześnie ogromnym sukcesem naukowym (Rogacki, 2008; Strathern, 2009). Wiemy, że zabytek został znaleziony w egipskiej miejscowości Raszid, znajdującej się w północnej delcie Nilu, znanej dziś jako ponad stutysięczne miasto portowe Rosetta, podczas budowy francuskiego fortu Julien 15 lub 19 lipca 1799 r. (Solé, 2001, s. 95). Osobą najczęściej łączoną z tym wydarzeniem jest porucznik Pierre Bouchard, który nadzorował prace inżynieryjne w rejonie znaleziska, a którego główną zasługą jest rozpoznanie w wydobytej z ziemi lub wylupanej z rozbieranego starszego muru płycie czarnego kamienia obiektu zasługującego na szczególne zainteresowanie naukowe, a nie zwykłego materiału rozbiórkowego, który miał zostać wmurowany w nowo powstające fortyfikacje. Wkrótce będący przejazdem w Rosetcie inżynier do spraw dróg i mostów oraz członek założonego przez Napoleona w Kairze Instytutu Egipskiego, Michel-Ange Lancret, poinformował o zaskakującym znalezisku Instytut, po czym już 11 sierpnia numer 37 kairskiego *Courier d'Égypte* opublikował na swoich łamach entuzjastyczną notkę na temat kamienia. Także w połowie sierpnia zabytek przewieziono do Kairu, gdzie konsylium złożone z naukowców Napoleona opracowało trzy skuteczne metody kopiowania tekstu inskrypcji (Leclant, 1999, s. 6–7). Nicolas Jacques Conté zastosował technikę chalkografii, gdzie kamień potraktowano jak miedzianą grawerowaną płytkę, botanik Alire Raffeneau-Delile wykonał siarkowy odlew partii greckiej i demotycznej wykorzystany później do publikacji w *Description de l'Égypte*, natomiast drukarz Jean-Joseph Marcel

opracował autografię polegającą na pokryciu kamienia farbą drukarską i odciskaniu inskrypcji na karcie papieru przy pomocy kauczukowego wałka. Uzyskane w ten sposób kopie zostały rozesłane czołowym lingwistom epoki w oczekiwaniu błyskawicznego sukcesu w odczytaniu starożytnych zapisów. Już w momencie rozsyłania kopii naukowcy Napoleona odczytali inskrypcję grecką, więc treść dokumentu była im znana, rozpoznali też poprawnie pierwszą partię tekstu jako hieroglificzną, natomiast część środkowa przez pewien czas pozostawała dla nich zagadką. Pierwotnie myślano nawet, że zastosowano tu alfabet syryjski, dopiero później rozpoznano w niej zapis demotyczny, który w tym czasie określano jako „enchorialny” (Solé, 2001, s. 96).

W efekcie nieudanych francuskich działań wojennych w Egipcie wiosną 1801 r. kamień z Kairu został wywieziony do Aleksandrii, skąd Francuzi planowali wysłać go do Paryża razem z kolekcją różnego rodzaju notatek, rysunków i eksponatów zgromadzonych przez francuskich uczonych podczas ich próby opisanie Egiptu. Cenny zabytek został umieszczony w magazynie wraz z prywatnym majątkiem ówczesnego głównodowodzącego opuszczonej przez Napoleona Armii Wschodu, generała Jacques’a-François de Menou, zabezpieczony i gotowy do dalszej podróży. Tymczasem we wrześniu 1801 r. brytyjski oficer, wtedy w randze pułkownika, Tomkyns Hilgrove Turner, zażądał wydania cennego zabytku. Powoływał się przy tym na artykuł XVI aktu kapitulacji Aleksandrii uzgodnionej pomiędzy wycofującymi się Francuzami a zwycięskimi w tym konflikcie Brytyjczykami, który zakładał oddanie kamienia z Rosetty wraz z kilkoma innymi ważnymi zabytkami do końca sierpnia tego roku. Generał Menou podjął wtedy ostatnią próbę zatrzymania zabytku, twierdząc, że jest on jego osobistą własnością, jednak ostatecznie w dość niejasnych okolicznościach doszło do przekazania kamienia Brytyjczykom, po czym na pokładzie przejętej od Francuzów fregaty *L’Égyptienne*, dumnie eskortowany przez pułkownika Turnera, kamień dotarł do Portsmouth już w lutym 1802 r. Najpierw obiekt przewieziono do siedziby londyńskiego Towarzystwa Antykwarycznego, gdzie wykonano pierwszy, gipsowy tym razem, odlew inskrypcji hieroglificznej, po czym jeszcze z końcem tego samego roku król Jerzy III podarował zabytek British Museum, które od razu udostępniło go zwiedzającym (Andrews, 1998, s. 10–12). W ten oto sposób kamień z Rosetty zakończył swoje podróże, choć możliwe, że w nieodległej przyszłości uda się w drogę powrotną do Egiptu. Kwestię zwrotu zabytku w 2003 r. wywołał Zahi Hawass, najbardziej znany egipski egiptolog, a w tym czasie sekretarz generalny Najwyższej Rady Starożytności przy Ministerstwie Kultury w Egipcie, który określił kamień „ikoną egipskiej tożsamości” (Edwards i Milner, 2003).

Kamień z Rosetty nie przestaje inspirować, na stałe wszedł do języka potocznego jako symbol udanego rozwiązania niezwykle skomplikowanej zagadki, klucza do szyfru. Stąd też znana platforma językowa do zdalnej nauki nosi jego imię, także w naukach biomedycznych można trafić na zaskakująco częste analogie do kamienia w kontekście na przykład pewnych rodzajów współzależnych od siebie białek (np. Veitia, 2002), działania ludzkiego mózgu (np. Triulzi, 2021) czy metody analizy aminokwasów (Date, 2008). Sam zabytek natomiast obok sprawowania funkcji gwiazdy British Museum i licznych publikacji naukowych na jego temat jest ciągle obiektem badań, a jedną z nowszych ich odsłon jest projekt naukowy *The Rosetta Stone online* prowadzony we współpracy z Excellence Cluster Topoi i Uniwersytetem Humbolta, prezentujący swoje osiągnięcia w formie platformy internetowej.

Znaczek pocztowy

Można zaryzykować stwierdzenie, że ludzie zaczęli pisać listy niemal równocześnie z wynalezieniem pisma, czego dowodem są ceramiczne kule zamykające liczmany, które w 4. tys. p.n.e. w Mezopotamii były używane jako rodzaj listów przewozowych dołączanych do transportów handlowych (Schmandt-Besserat, 2007, s. 39–50). Zanim jednak poczta zaczęła dostarczać przesyłki w formie, do której jesteśmy dziś przyzwyczajeni, minęło kilka burzliwych tysiącleci. We współczesnym świecie najbardziej charakterystycznym elementem listu jest znaczek pocztowy, który powstał jako praktyczna odpowiedź na poważny problem z opłaceniem przesyłek. Dostarczanie poczty było dość kosztowne, a zwyczajowo opłatę za przesyłkę uiszczal adresat dopiero po jej dostarczeniu. Nie należy się więc dziwić, że wiele z nich wracało do nadawcy, całą drogę pokonując za darmo, stąd też powstał pomysł odwrócenia tej sytuacji i pobierania stałej opłaty na samym początku wysyłki. Najwcześniejsza historia znaczka pocztowego to rozciągnięty w czasie eksperyment pocztowy z pierwszą próbą wprowadzenia systemu przedpłaty już w siedemnastowiecznej Francji (Lawrence, 1997). Następnie eksperyment kontynuowano, stosując specjalne stemple (Hiszpania w XVIII w.), czarne pióra przyczepiane do listu stemplowanym czerwonym woskiem (Szwecja w 1804 r.), ostemplowany papier pocztowy (Sardynia w 1818 r.) czy wczesny prototyp znaczka naklejanego wprowadzony w Grecji w 1831 r., którego znaczenie jednak najprawdopodobniej nie było ograniczone tylko do funkcji pocztowej. Historia wymyślenia znaczka pocztowego i pierwszego wprowadzenia go w powszechny obieg kończy się brytyjską reformą pocztową kojarzoną z sir Rowlandem Hillem, angielskim nauczycielem

i wynalazcą, oraz słynnym *Penny Black* (Harford, 2019). Był to pierwszy znaczek naklejany stosowany w publicznym systemie pocztowym, wydany 1 maja 1840 r. jako rodzaj papieru wartościowego gwarantowanego przez państwo i noszący wizerunek panującej wtedy królowej Wiktorii. Wynalazek szybko rozprzestrzenił się w innych krajach Europy i wkrótce też całego świata, a zasada jego działania do dziś pozostaje ta sama.

Pierwsze znaczki pocztowe były proste – przedstawiały wizerunki rządzących bądź ozdobne inskrypcje, jednak dość szybko dostrzeżono w nich potencjał dekoracyjny. Jednym z najwcześniejszych znaczków z przedstawieniem figuralnym jest egipski walor wydany w 1867 r. jako druga emisja tego kraju, a przedstawiający Wielkiego Sfinksa, piramidę Cheopsa oraz kolumnę Pompejusza i obelisk w różnych monochromatycznych wersjach kolorystycznych (Mi 8–13, data emisji 01.08.1867, żąbkowanie 15 x 12½, druk metodą litografii). Wraz z mnożącymi się na całym świecie emisjami wzbudziło się zainteresowanie zbieraniem i badaniem znaczków pocztowych, zwane filatelistyką (Goszczyński, 1990). Jedną z jej dziedzin jest filatelistyka tematyczna zajmująca się tworzeniem zbiorów ilustrujących wybrany motyw (jak w tym przypadku temat odczytania hieroglifów), która oficjalnie została wyodrębniona w 1950 r. wraz z powstaniem Międzynarodowej Federacji Filatelistyki Konstruktywnej, czyli FIPCO (Kurczyński, 1992). Po okresie zmniejszonego zainteresowania tym hobby zawiązujące się licznie fora internetowe i często nieformalne międzynarodowe spotkania organizowane w przestrzeni wirtualnej wskazują na stopniowe odrodzenie światowej, powszechnej filatelistyki. To ponowne zainteresowanie kolekcjonowaniem znaczków pocztowych dobrze podkreślają działania wielu niewielkich lub niezamożnych krajów, jak np. Burkina Faso, Tuwalu czy Burundi, które deklarują zyski ze sprzedaży walorów filatelistycznych jako znaczącą część swoich przychodów (Slemrod, 2008).

Jak każda dziedzina specjalistyczna, także filatelistyka na przestrzeni dziejów swojego istnienia wypracowała typową dla siebie terminologię, zastosowaną także w tym tekście (definicje za Hampel, 1993). Często pojawia się „walor”, który dla filatelistów oznacza przedmiot zbieractwa (wchodzący w zakres filatelistyki), jakim najczęściej są znaczki pocztowe, ale także stemple, koperty okolicznościowe i wiele innych przedmiotów związanych z obiegiem pocztowym. „Emisja” to natomiast jednostka obejmująca jeden lub więcej znaczków pocztowych składająca się na jedno przedsięwzięcie edytorskie; „seria” to dwa lub więcej znaczków najczęściej o różnych nominałach, ale wspólnej szacie graficznej, motywie, celu wydania, wprowadzona w obieg jednym zarządzeniem władzy pocztowej; „blok” to jeden znaczek bądź seria wydana na wspólnym blankiecie otoczonym marginesami, często z dodatkowymi motywami dekoracyjnymi; „karnet” to pamiątkowy walor filatelistyczny, często drukowany

w formie zeszytka znaczkowego z ozdobną okładką; oraz „ząbkowanie”, czyli cecha brzegów znaczka powstała w wyniku rozerwania perforowanego arkusza, na którym zbiorczo drukowany jest zestaw wielu walorów.

Dla usprawnienia identyfikacji znaczków, ich wyceniania i wymiany/handlu nimi opracowane zostały specjalistyczne katalogi, z których najpopularniejsze są te corocznie wydawane przez Fischera (Katalog Polskich Znaków Pocztowych), Michela (MICHEL-Briefmarken-Katalog) i Scotta (Scott Publishing Company). Ze względu na obszerność, która obejmuje znaczącą większość światowych emisji (choć zaden ze światowych katalogów nie obejmuje wszystkich walorów), przy identyfikacji znaczków w poniższym omówieniu posłużono się niemieckim katalogiem Michela. D cech charakterystycznych służących do opisu znaczków pocztowych należą także data emisji, typ zastosowanej techniki druku, jak również ząbkowanie.

Każdy zbieracz tematyk ma własny sposób uzyskiwania materiału filatelistycznego (Kurczyński, 1992, s. 40). Poszczególne walory włączane do kolekcji wyszukuje się, wertując katalogi ogólne i specjalistyczne, czasopisma fachowe, foldery z wystaw, a współcześnie także blogi tematyczne i fora internetowe. W takich poszukiwaniach niezwykle ważna jest wiedza przedmiotowa kolekcjonera, która pozwala właściwie rozpoznać poszukiwany motyw spośród tysięcy corocznie pojawiających się emisji. Do najważniejszych źródeł pozyskiwania materiału należą natomiast specjalistyczne sklepy filatelistyczne, bezpośrednia wymiana z filatelistami o podobnych zainteresowaniach oraz aukcje internetowe, co w zasadniczej części odbywa się przy udziale współczesnej poczty. Znaczki z omawianym motywem nie należą do rzadkich, jednak większość z nich jest dość trudno dostępna, co podnosi ich wartość kolekcjonerską (choć nie finansową), zwłaszcza jako kompletnej kolekcji. Wiele z prezentowanych poniżej walorów z pewnością znajduje się w szerszych tematycznie kolekcjach, poświęconych starożytnemu Egiptowi, a ten motyw należy już do jednego z częściej wybieranych przez filatelistów tematyków.

Znaczki pocztowe utrwalające wizerunek Champolliona i kamienia z Rosetty

Kolekcja znaczków pocztowych, na których można znaleźć podobiznę wielkiego odkrywcy lub charakterystyczny kształt kamienia z Rosetty, nie jest ogromna, ale na pewno interesująca. Zgodnie z wiedzą autora, poniżej przedstawione walory to komplet światowych znaczków pocztowych zawierających odniesienia do omawianego tematu, z wyjątkiem

jednego karnetu okolicznościowego wydanego w 2021 r. we Francji, do którego nie udało się dotrzeć. Najczęściej znaczki przedstawiają Champolliona, wykorzystując najlepiej znany jego portret pędzla Leona Cognieta, który powstał w 1831 r. i należy dziś do Luwru. Drugim najpopularniejszym elementem jest sam kamień z Rosetty, co świadczy o tym, że wizerunki odkrywcy i zabytku wzajemnie się uzupełniają i współwystępują we współczesnej kulturze powszechnej. Różne są pomysły na zestawianie tych motywów, różne także powody sięgania po nie, zadziwiający jest natomiast rozstrzał geograficzny miejsc emisji.

Modelowym przykładem jest walor wyemitowany przez pocztę francuską z okazji 150. rocznicy odkrycia Champolliona (Mi 1811, data emisji 14.10.1972, żąbkowanie 13, druk wklęsły, il. 1). Przedstawia on wizerunek badacza wzorowany na obrazie Cognieta oraz zdanie: „Ton édifice est durable comme le ciel” przetłumaczone na hieroglify i grekę, umieszczone na tle wykorzystującym fragmenty kamienia z Rosetty. Całość jest utrzymana w odcieniach sepii i niebieskiego.

W tym samym roku także Egipt upamiętnił odczytanie hieroglifów na swoim znaczku (Mi 1108, data emisji 16.10.1972, żąbkowanie 11½, druk techniką fotografii, il. 2). Walor przedstawia Champolliona tak, jak uwiecznia go jego popiersie do dziś stojące przy wejściu do pałacu Munira, gdzie mieści się kairski Institut Français d'Archéologie Orientale (IFAO). Obok badacza umieszczono kamień z Rosetty, wszystko na tle serii hieroglificznych kartuszy zaczerpniętych z *Précis du système*. Kolorystyka została utrzymana w szerokiej gamie szarości.

Poczta egipska powtórzyła poprzedni pomysł w nieco innej realizacji z okazji dwusetnej rocznicy odkrycia kamienia z Rosetty (Mi 1467, data emisji 16.10.1999, żąbkowanie 13¼ x 12¾, druk offsetowy, il. 3). Tym razem na znaczku dominuje kamień, natomiast wizerunek Champolliona według tego samego popiersia jak poprzednio umieszczony został w górnym lewym rogu, podczas gdy tło stanowi fragment dłuższej inskrypcji hieroglificznej. Główne elementy kompozycji wykonano w kolorze szarym, tło w odcieniach żółtego.

Tę samą okazję upamiętnia seria czterech identycznych znaczków pochodzących z Sultanatu Górnej Jafy (brak szczegółów, emisja lokalna, czyli niesłużąca do obiegu międzynarodowego, il. 4), choć w momencie emisji w 1999 r. Sultanat nie był już samodzielnym państwem, znajdując się w granicach administracyjnych Jemenu. Przedstawiono tu popiersie Champolliona wzorowane na obiekcie z IFAO umieszczone na tle wyjątku z *Księgi wychodzenia za dnia* skryby Aniego z postacią siedzącego na tronie Ozyrysa w towarzystwie bogini Maat. Papirus ukazano w ciepłych barwach zdominowanych przez żółć, Champolliona w odcieniach zielonego, niebieskiego i fioleto, całość natomiast została obwiedziona zieloną ramką.

II. 1

II. 2

II. 3

II. 4

II. 5

II. 6

II. 7

II. 8

II. 9

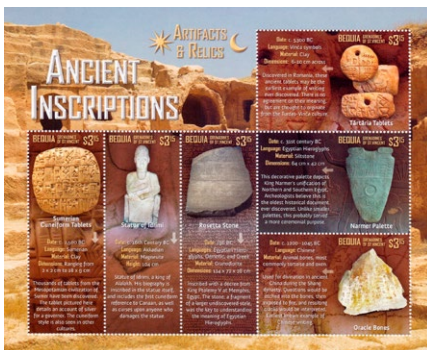
II. 10

II. 12

II. 11

II. 13

II. 14

Widać tu ciekawe potraktowanie tematu, jednak rozdzielczość wydruku jest bardzo niska, co znacznie obniża efekt estetyczny waloru.

Ze znanych już elementów korzysta znaczek wydany przez pocztę Republiki Środkowoafrykańskiej (Mi 2894, data emisji 15.05.2002, ząbkowanie 13¼, druk wielokolorowy grawerowany, il. 5). Tym razem obok podobizny Champolliona według Cognieta widać kamień z Rosetty, a w tle piramidy w Gizie. Sam znaczek jest częścią bloku, gdzie na marginesie umieszczono także ciąg znaków hieroglificznych na papirusie, przedstawienie boga Ra siedzącego na tronie, dziewiętnastowieczny przerys dekoracji grobowej typowej dla okresu Nowego Państwa i kolejny portret Champolliona, tym razem z czasów jego wyprawy do Egiptu, wykonany przez Giuseppe Angelelliego. Całość zamyka przedstawienie sondy kosmicznej Rosetta, będącej kolejnym nawiązaniem do słynnego kamienia.

Dwusetna rocznica urodzin Champolliona została uwieczniona na znaczku wydanym przez Monako (Mi 1977, data emisji 04.09.1990, ząbkowanie 13 x 12¾, druk wklęsły, il. 6). Także i tym razem wykorzystano wizerunek Champolliona według Cognieta, jednak wzbogacony o liczne dodatkowe elementy. Lewa część znaczka utrzymana jest w kolorze jasnoniebieskim i przedstawia zaczerpniętą ze sztuki starożytnego Egiptu siedzącą postać kobiecą odzianą w skórę lamparta oraz kilka znaków hieroglificznych. Prawa strona natomiast jest w kolorze sepilii i przedstawia dwa rejestry złożone z hieroglifów i trzeci, dolny, gdzie wyobrazono Wielkiego Sfinksa z Gizy oraz grupę piramid w różnych kształtach.

Wizerunek Champolliona, ponownie wzorowany na portrecie pędzla Cognieta, znaleźć można również na serii znaczków wydanej przez Republikę Gwinei pod nazwą „Les pyramides d’Egypte”. Wspomniana seria została wydana jako duży blok z sześcioma znaczkami oraz trzy małe bloczki przedstawiające Kleopatę, Napoleona i Champolliona. Blok na tle żółto-czerwonym z motywem zwiniętego, nieokreślonego materiału pisarskiego przedstawia inspirowaną sztuką starożytnego Egiptu postać boga Anubisa oraz ujęte w trójkątach: maskę Tutanchamona, posąg Ramzesa II w błękitnej koronie i twarz kolosa Echnatona. Poniżej trójkątów umieszczono właściwe znaczki w trzech typach po dwa, wszystkie z tłem w piaskowym kolorze. Przedstawiono na nich wielkie piramidy z Gizy po jednej w towarzystwie historycznych postaci: Elizabeth Taylor w roli Kleopatry na tle Wielkiego Sfinksa i piramidy Chefrena, Champolliona na tle piramidy Cheopsa (Mi 4786, data emisji 05.11.2007, ząbkowanie 13, druk offsetowy, il. 7) i Napoleona na tle piramidy Mykerinosa. Na jednym z bloczków natomiast na tle w kolorze pomarańczowym z niebiesko-brązową obwódką znajduje się przedstawienie kolejnego posągu Ramzesa II, krajobraz typowy dla doliny Nilu w Górnym Egipcie oraz utrzymane w różowej kolorystyce zdjęcie przedstawiające Howarda Cartera w trakcie

ogłędzin sarkofagu Tutanchamona. Na znaczku o słonecznie żółtym kolorze tła ukazano ponownie tę samą postać Champolliona, choć tym razem za nią w okienku w kształcie piramidy widać Wielkiego Sfinksa i dopiero w oddali piramidę Cheopsa (Mi 4789, data emisji 05.11.2007, ząbkowanie $13\frac{1}{4}$ z jednym otworem owalnym, druk offsetowy, il. 8).

Z 1999 r. pochodzi następny francuski znaczek wydany w hołdzie Champollionowi (Mi 3396, data emisji 26.07.1999, ząbkowanie $13\frac{1}{2}$, druk metodą fotografii, il. 9). Walor przedstawia dziedziniec Muzeum Champolliona i Pism Świata w Figeac, gdzie dominującym elementem jest ogromna kopia kamienia z Rosetty wykonana przez amerykańskiego artystę Josepha Kosutha. Mamy więc tu do czynienia z nawiązaniem do badacza i obiektu jego zainteresowania, jednak żadne z nich nie zostało bezpośrednio zaprezentowane. Zastosowana kolorystyka nawiązuje do realnych barw, ściany budynków przedstawiono więc w odcieniach żółci, kamień natomiast w kolorze grafitowym.

Sam kamień z Rosetty jest tematem waloru wydanego w Egipcie w książeczce zatytułowanej *Discover the Treasures of Egypt in stamps* (Mi 2179, data emisji 22.01.2004, ząbkowanie $13\frac{1}{2}$, druk offsetowy tłoczony termograficznie, il. 10). Znaczek przedstawia fotografię kamienia w naturalnym kolorze na żółtym tle ozdobionym cieniem inskrypcji hieroglificznej. Co ciekawe, spośród obiektów ujętych we wspomnianej książeczce są zarówno sztandarowe zabytki sztuki egipskiej znajdujące się obecnie w Egipcie, ale także i takie, o których zwrot Egipt zabiega.

Wraz z innymi zabytkami starożytnych pism jak sumeryjskie tabliczki z pismem klinowym, posąg Idrimiego z Alalah, tabliczki Tǎrtǎria, chińskie kości wróżebne czy paleta Narmera, kamień z Rosetty został przedstawiony na znaczku należącym do serii *Ancient Inscriptions* wydanej przez pocztę Bequii (Mi 1030, data emisji 2015, ząbkowanie $13\frac{1}{4}$, druk offsetowy, il. 11), która jest drugą co do wielkości wyspą państwa Saint Vincent i Grenadyny. Wspomniana seria tworzy blok, którego tło stanowi zdjęcie niezidentyfikowanej, kutej w skale starożytnej struktury. W centralnej partii bloku znajduje się walor ze słynnym egipskim kamieniem. Przedstawia on fotografię steli oraz angielskojęzyczny opis zabytku z datą jego wykonania, materiałem, wymiarami, rodzajami inskrypcji oraz krótkim opisem jej znaczenia. Kamień przedstawiony jest w naturalnym czarnym kolorze na brązowym tle z transparentnym zbliżeniem na oryginalną inskrypcję.

Kamień z Rosetty został też użyty jako główny motyw zaprezentowany na japońskim znaczku (Mi 1990, data emisji 07.09.1990, ząbkowanie $12\frac{3}{4} \times 13$, druk techniką fotografii, il. 12), który wyemitowano z okazji ogłoszonego przez UNESCO na rok 1990 Międzynarodowego Roku Alfabetyzacji. Walor przedstawia artystyczną interpretację umieszczonego na pustym, białym tle kształtu kamienia, gdzie poszczególne

partie zapisu z oryginalnego zabytku zostały zaznaczone różnymi barwami: czerwoną, niebieską i zieloną. W ten zarys został wkomponowany przedstawiony w kolorze srebrnym japoński znak „ji”, używany m.in. do zapisu pojęć typu: „znak pisarski” czy „pismo odręczne”. W ten nietypowy sposób połączono więc dwie odległe tradycje kulturowe, propagując ideę akcji zainicjowanej przez UNESCO.

Przetworzoną wersję kamienia z Rosetty przedstawia także znaczek z Gambii wydany z okazji międzynarodowej wystawy filatelistycznej w Londynie w 1990 r. w serii przedstawiającej najważniejsze atrakcje miasta (Mi 1057, data emisji 19.06.1990, ząbkowanie 13³/₄, druk offsetowy, il. 13). W tym przypadku do zaprezentowania zabytku wykorzystano konwencję animowanego filmu rysunkowego, stąd też kamień jest jasnoszary, a inskrypcje to jedynie nieczytelne kreski, niemniej najbardziej nietypowym elementem kompozycji jest postać oglądająca zabytek. Widzem jest bowiem ubrany w szary cylinder, czerwony kaftan i beżowe sztylpy disnejowski Kaczor Donald, który ogląda kamień przez dużą, ręczną lupę. Scenę umieszczono na błękitno-zielonym tle.

Na zakończenie warto przytoczyć przykład emisji z Republiki Gwinei, gdzie wspomniano nazwisko Jacques'a-Josepha Champolliona. Na bloku (Mi 8942-8944KB, data emisji 02.12.2011, druk offsetowy, il. 14) wykorzystano zaskakujące połączenie motywów egipskich i egiptyzujących: postać Yula Brynnera odtwarzającego Ramzesa II w filmie *Dziesięć przykazań* z 1956 r., widok posągu Ramzesa II z fragmentem Wielkiej Kolumnady ze świątyni w Luksorze oraz hotel i kasyno Luxor z Las Vegas wraz z siedzącą przed nim repliką Wielkiego Sfinksa, wszystko w kolorystyce żółtej, czerwonej i brązowej. Umieszczone centralnie trzy znaczki także nie prezentują typowych elementów, ponieważ widać na nich złotą trumnę Tutanchamona w towarzystwie jego cyfrowo zrekonstruowanej twarzy, podpisaną właśnie jako Jacques-Joseph postać, ale wyraźnie nawiązującą do wizerunku Champolliona *le jeune* obok fragmentu inskrybowanego hieroglificznie zabytku i na tle feluki oraz typowo nubijskiego krajobrazu, i wreszcie kolejną ze złotych trumien Tutanchamona obok, zrekonstruowanej na podstawie słynnej głowy, twarzy Nefertiti. Przedstawione elementy zostały więc dowolnie dobrane, na pewno bez jakiegokolwiek fachowej wiedzy na temat starożytnego Egiptu.

Podsumowanie

Powyższy przegląd znaczków pocztowych, poprzez powtarzające się motywy Champolliona i kamienia z Rosetty nawiązujących do odczytania egipskich hieroglifów, dowodzi ciągle powracającego popularnego

zainteresowania tym tematem. Sięgano po niego głównie z okazji różnych rocznic, jak np. dwustulecie urodzin Champolliona czy odkrycia kamienia z Rosetty, ale jest też spora grupa walorów, które wyemitowano w celu zaspokojenia międzynarodowego popytu na znaczki z motywem egipskim, czyli z powodów czysto zarobkowych. Większość zaprezentowanych walorów bazuje na wykorzystaniu wizerunków faktycznie istniejących zabytków, spośród których zdecydowanie dominuje charakterystyczny i dzięki temu łatwo rozpoznawalny kamień z Rosetty. Często słynna stela pojawia się wspólnie z sylwetką badacza, który rozwiązał jej zagadkę, a którego nazwisko najbliższej kojarzy się z badaniem egipskich hieroglifów. Te bazowe motywy są traktowane w różnorodny sposób, znajdujemy bowiem przedstawiające je fotografie, rysunki, a nawet ich kreskówkowe czy artystyczne wersje. Zdarza się jednak, że podstawowy zakres wykorzystywanych elementów jest rozszerzany o takie, które pojawiają się w tym kontekście rzadziej lub wręcz wyjątkowo, a najlepszym przykładem takiego podejścia jest sięgnięcie po wizerunek kasyna z Las Vegas. Jasne się więc staje, że zaspokajanie popularnego zainteresowania starożytnym Egiptem opiera się przede wszystkim na sile przekazu wizualnego, jest ukierunkowane na najczystsza postać egiptomanii, oderwaną od fachowej wiedzy.

Interesującą kwestią jest także pochodzenie omówionych znaczków. Dumna ze swego genialnego syna Francja jest domyślną wręcz lokalizacją dla takich emisji i z dwoma odmiennymi przykładami wydanymi z okazji związanych z Champollionem, jego odkryciem i kamieniem zdecydowanie nie zawodzi oczekiwań. Podobnie Egipt z wielokrotnie podkreślanym przez ten kraj związkiem ze starożytnym dziedzictwem kulturowym swojej ziemi aż trzykrotnie sięgnął po wizerunek badacza i kamienia, mimo że żaden z nich formalnie nie jest egipską własnością. Z powodu przynależności kamienia z Rosetty do British Museum można by się jednak spodziewać także śladu obecności tego obiektu na znaczkach brytyjskich. Tymczasem o ile można zrozumieć, że konflikt pomiędzy Champollionem a Youngiem do dziś eliminuje Francuza ze znaczków wydawanych w tym kraju, to nieobecność klejnotu kolekcji najważniejszego brytyjskiego muzeum jest już co najmniej zastanawiająca.

Pozostałe przykłady pochodzą ze zdecydowanie mniej oczekiwanych lokalizacji rozciągających się od Karaibów do Japonii, ze szczególnie silną reprezentacją krajów afrykańskich (Gambia, Gwinea, Republika Środkowoafrykańska). Pośród nich emisje z zamożnych państw jak Monako i Japonia można zdecydowanie potraktować jako rodzaj trybutu dla wielkiego odkrywcy i jego dzieła. Przykład z Górnej Jafy wydaje się lokalną ciekawostką, ewenementem o zaledwie lokalnym zasięgu, niskim nakładzie i równie niskiej jakości, podczas gdy pozostałe emisje

afrykańskie i najmłodsza spośród nich karaibska to efekt ciągle aktualnej ogólnoświatowej egiptomanii, którą wykorzystano do zwiększenia przychodów państwowych. Jakkolwiek by tego nie interpretować, znaczki pocztowe wydawane w tak różnych miejscach na świecie dowodzą ciągle żywego popularnego zainteresowania kulturą, sztuką i badaczami zgłębiającymi zagadki starożytnego Egiptu.

BIBLIOGRAFIA

- Andrews, C. (1998). *The Rosetta Stone*. London: British Museum Press.
- Champollion, J.-F. (1822). *Lettre à M. Dacier, relative à l'alphabet des hieroglyphs phonétiques*. Paris: Firmin Didot.
- Champollion, J.-F. (1823–1825). *Panthéon égyptien: Collection des personages mythologiques de l'ancienne Égypte*. Paris: Firmin Didot.
- Champollion, J.-F. (1824). *Précis du système hiéroglyphique des anciens Égyptiens*. Paris: Treuttel & Würtz.
- Champollion, J.-F. (1835–1845). *Monuments de l'Égypte et de la Nubie d'après les dessins exécutés sur les lieux sous la direction de Champollion le jeune et les descriptions autographes qu'il a laissées*, red. J.-J. Champollion-Figeac, vols. 1–4. Paris: Firmin Didot.
- Champollion, J.-F. (1836). *Grammaire égyptienne, ou Principes généraux de la langue sacrée égyptienne appliquée à la représentation de la langue parlée*, red. J.-J. Champollion-Figeac. Paris: Firmin Didot.
- Champollion, J.-F. (1841–1843). *Dictionnaire égyptien en écriture hiéroglyphique*, red. J.-J. Champollion-Figeac. Paris: Firmin Didot.
- Champollion, J.-F. (1984). *Lettres à son frère 1804–1818. Présentée par Pierre Vaillant*. Paris: L'Asiatèque.
- Champollion, J.-F. (2019). *My journey to Egypt*. London: Gibson Square.
- Champollion, J.-F. i Champollion, J.-J. (2021). *L'Aventure du déchiffrement des hieroglyphs; correspondance (correspondance choisie et annotée par Karine Madrigal)*. Paris: Belles Lettres.
- Date, S.V. (2008). The Rosetta Stone Method. W: J.M. Keith (red.), *Bioinformatics. Methods in Molecular Biology™*, vol. 453. Humana Press. DOI: 10.1007/978-1-60327-429-6_7
- Edwards, C. i Milner, C. (2003). Egypt demands return of the Rosetta Stone. *The Telegraph* (20.07.2003). Pozyskano z: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/1436606/Egypt-demands-return-of-the-Rosetta-Stone.html> (dostęp: 30.03.2022).
- Goszczyński, W. (1990). *Filatelistyka współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Libra.
- Hampel, T. (red.) (1993). *Encyklopedia filatelistyki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Harford, T. (2019). *The Penny Post revolutionary who transformed how we send letters*. Pozyskano z: <https://www.bbc.com/news/business-48844278> (dostęp: 30.03.2022).
- Kurczyński, A. (1992). *Filatelistyka tematyczna*. Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.
- Lawrence, K. (1997). *Before the Penny Black (First Series)*. Pozyskano z: <https://norbyhus.dk/btpb.html> (dostęp: 30.03.2022)
- Leclant, J. (1999). Allocution d'ouverture. W: D. Valbelle i J. Leclant (red.), *Le Decret de Memphis*. Paris: De Boccard, 5–9.
- Majewska, A. (1974). Życie i działalność naukowa Jean François Champolliona. *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, nr XVIII, 395–400.
- Meyerson, D. (2015). *Tajemnica hieroglifów. Champollion, Napoleon i odczytanie Kamienia z Rosetty*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Musées Occitanie (2014). *Exposition: L'Histoire Extraordinaire de la Poste*. Pozyskano z: <https://musees-occitanie.fr/lhistoire-extraordinaire-de-la-poste> (dostęp: 23.05.2022).
- Parkinson, R. (2005). *The Rosetta Stone*. London: British Museum Press.
- Robinson, A. (2016). *Szyfr Egiptu. Jean-François Champollion i hieroglify*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Rogacki, T. (2008). *Ekspedycja egipska 1798–1801*. Zabrze: Inforteditons.
- Schmandt-Besserat, D. (2007). *Jak powstało pismo*. Warszawa: Wydawnictwo Agade.
- Slemrod, J. (2008). Why is Elvis on Burkina Faso Postage Stamps? Cross-Country Evidence on the Commercialization of State Sovereignty. *Journal of Empirical Legal Studies* 5(4), 683–712.
- Solé, R. (2001). *Uczeni Bonapartego*. Warszawa: Dialog.
- Strathern, P. (2009). *Napoleon w Egipcie. „Największa sława”*. Poznań: Rebis.
- Śliwa, J. (1996). „Ostatni Czwartak” contra Champollion. J. Ręczyńskiego próba „odczytania” kamienia z Rosetty. W: M. Salamon i Z. Kapera (red.), *Studia Classica et Byzantina Alexandro Krawczuk Oblata*. Kraków: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 225–236.
- Śliwa, J. (2020). Józef Sękowski's Journey to Egypt and Nubia, 1821. W: K. Myśliwiec i A. Ryś (red.), *Crossing time and space: to commemorate Hanna Szymańska*. Warszawa: IKŚiO PAN; Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 181–188.
- Thuault, S. (2022). *Le déchiffrement des hiéroglyphes. Une aventure millénaire*. Paris: LHarmattan.
- Triulzi, F. (2021). Radiomics analysis of MR neonatal brain: will it be the Rosetta stone for predicting the poor psychomotor outcome in preterm newborns? *European Radiology Journal* 31, 6145–6146. DOI: 10.1007/s00330-021-07973-z
- Valbelle, D. i Leclant, J. (red.) (1999). *Le Decret de Memphis*. Paris: De Boccard.

- Veitia, R.A. (2002). Rosetta Stone proteins: “chance and necessity”? *Genome Biology* 3, interactions1001.1. DOI: 10.1186/gb-2002-3-2-interactions1001
- Vercoutter, J. (1992). La déchiffrement des hiéroglyphes égyptiens (1680–1840). W: U. Luft (red.), *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákosy by Friends and Colleagues on the Occasion of His 60. Birthday*, Studia Aegyptiaca XIV. Budapest: La chaired’ Egyptologie, 579–586.
- Young, T. (1819). Egypt. W: *Encyclopædia Britannica*, supplement, vol. 4, part 1. Edinburgh: Chambers, 86–197.

Joanna Dębowska-Ludwin – specjalizuje się w tematyce związanej z egipskim obrządkiem pogrzebowym w okresie pre- i wczesnodynastycznym. Wieloletni członek Polskiej Ekspedycji Archeologicznej do Wschodniej Deltę Nilu, w ramach której nadzoruje prace na cmentarzysku w Tell el-Farcha. Autorka ok. 50 prac naukowych z zakresu archeologii Egiptu i Lewantu. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół kwestii związanych z wczesnym egipskim obrządkiem pogrzebowym, rozwojem architektury ceglanej i wczesnymi kontaktami egipsko-lewantyńskimi, a także percepcją starożytnej kultury Bliskiego Wschodu we współczesności i dydaktyką archeologii.